

Л.Д. Прицак

Член-кореспондент УВАН
(США)

«ІСТОРІЯ РУСОВЪ»*

«Історія Русовъ» – це унікальний документ розвитку політичної думки першого десятиліття XIX ст. до царювання Миколи I і зарекомендування пісню козацької інтелігенції. Коли Йосип Бодянський видав у 1846 році в Москві «Історію Русовъ», оця так звана «Історія Кониського», була вже відома в інтелектуальних колах Російської імперії, принаймні двадцять два роки. Перші конкретні відомості про вживання документу «Історія Русовъ» маємо із років 1824–1825. Тоді майбутній декабрист Олександр фон-дер-Брігген зробив виписки із «Історії Русовъ» для поета (декабриста) К. Рилєєва (для його твору «Войнаровський») із рукопису, що був власністю його тестя дідича Понурівки (Стародубський полк) Михайла Миклашевського, якого діти були близько зв'язані з декабристським рухом.

Інший примірник «Історії Русовъ» був власністю Іллі Тимковського, юриста і словесника, куратора харківської шкільної округи, а в рр. 1825–1838 директора відомої тоді Новгород-Сіверської гімназії «Північні Афіни», мав ще більш цікаву історію. Михайло Максимович, на той час вже добрий науковець, небіж Тимковського, передав той рукопис до вжитку своєму приятелю Олександру Пушкіну (тоді у 1828 р. він творив «Полтаву»), а пізніше іншому своєму приятелю Миколі Гоголю в р. 1832 для його «Тараса Бульби». У 1832–1833 рр. той же рукопис вживав Ізмаїл Срезневський (у своїй «Запорожській Старині»), і, нарешті Бодянський положив його в основу свого видання. Мабуть із того самого рукопису, І.М. Сбитнев, вчитель Новгород-Сіверської гімназії, надрукував у 1825 р. вперше витяги із «Історії Русовъ» у Харківському Українському Журналі (№ 19–20).

Не зважаючи на твердження деяких сучасників першої половини XIX ст. кількість рукописів «Історії Русовъ» мусила бути обмежена. Сам Бодянський подає, що працював тільки з десятима рукописами, які він, на жаль, не описав. Крім того до появи друком «Історії Русовъ» у 1846 р. збереглося всього десять, не все ідентичних з рукописом, документальних згадок про той твір. Настільки можна стверджувати з наукової літератури, до наших часів збереглося всього чотири повних рукописи «Історії Русовъ», два – у Львові, один – у Москві та один в одній приватній збірці в Західній Європі. Крім них є ще дві неповні (пізніші копії) в Києві, та можливо один такий же список у Полтаві (засвідчений останньо в 1919 р.). Омелян Прицак студював три рукописи: два у Львові – в бібліотеці НТШ і бібліотеці Оссолінських, а третій – у Києві в Інституті історії. Типовим для повних рукописів «Історії Русовъ» було те, що вони були писані на синьому папері формату аркуша із датами поміж 1818 та 1824 рр. Текст дослівно той самий усіх трьох примірників.

«Історія Русовъ» не була відома навіть у фахових колах перед 1822 р. Тут мірилом можна вважати два видання «Історія Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського, до речі написаної за дорученням генерал-губернатора Малої Росії князя Миколи Рєпніна. Тоді, коли перше видання «Історії Малої Росії», що з'явилося, власне, у 1822 р. ще не знає «Історії Русовъ», у другому виданні своєї праці із 1930 р., історик уже цитує «Історію Русовъ».

Тут треба ще підкреслити одну цікаву обставину, що ані Бодянський, ані ніякий інший автор першої половини XIX ст. (між іншим це відноситься і до пізніших часів) не бачили «оригіналу» «Історії Русовъ». В науковій літературі досі названо одинадцять можливих кандидатів на автора «Історії Русовъ», з більшими, або меншими доказами. Крім названих в «Історії Русовъ» архієпископа Мстиславського, Оршанського і Могильовського Георгія (Кониського) та Григорія Полетики, бачимо серед них Василя Полетику (†1843), кн. Олександра Безбородька (†1799), Василя Лукашевича (†1866), кн. М. Рєпніна (†1845), Олександра Ханенка (†1830–1831) й інших.

* Стаття друкується в авторській редакції. Редколегія журналу залишає за собою право не погодитись з деяким концепціями, які сформульовані у даній публікації – *редколегія*.

У грудні 1979 р. директор Українського Наукового Інституту Гарвардського університету і завідувачий кафедрою української історії імені Михайла Грушевського – професор Омелян Пріцак на щотчетверговому семінарі виступив з доповіддю на тему: «Історія Русовъ». У своїй доповіді визначний вчений висунув думку про колективне авторство документу «Історія Русовъ» на базі наступних міркувань:

1) «Історія Русовъ» не козацький літопис, або хроніка, як спочатку сприймали навіть фахові історики, а публіцистичний трактат, написаний з великим літературним таланом. Його популярність серед найсвітліших умів Російської імперії пояснюється тим, що 2) «Історія Русовъ» простувала в минуле ідеї суспільства після Наполеонівських часів. 3) «Історія Русовъ» написана у двох площинах. Властивий «авторський текст», зовнішньо беручи, це дійсно хронологічна розповідь до «року очікувань» (1769). Але розповідь насичена документацією, дійсною та підробленою, та повна фіктивних тирад, в яких визначні володарі Європи (включаючи кримського хана) проповідували ідеї просвітительства, типового для Західної Європи XVIII–XIX ст., а також концепцію необхідності берегти віковичну автономію Малої Росії для утримання рівноваги сил в Європі. Власне оці документи і тиради були основою «Історії Русовъ», що доказувала, що після Батієвого погрому, Малоросія, ще все була свобідною, вступала у договірні відносини на засадах «вільний з вільними і рівний з рівними», і на основі своєї конституції («Пакта Конвента»), спочатку з Литвою, пізніше з Польщею, і в кінці з Російським царем (див. «Історію Русовъ», зокрема с.7, 26–29, 93–99, 118–124). Тобто в «Історії Русовъ» піднята важлива проблема об'єднання двох держав у системі досвіду всесвітньої історії.

Всесвітня історія знає різні типи об'єднання держав, зокрема: *конфедерація, інкорпорація, персональна унія і реальне об'єднання*. Історія розвивається не для окремого народу, а для всього світу, тому не можна вирішувати важливі питання в ізоляції, необхідно мати на увазі всесвітній розвиток. У всесвітній історії об'єднання держави Військо Запорозьке (України) і Московського царства не було першим. Першою спробою стало об'єднання Литви з Польщею, яке литовський великий князь і польський король Владислав Ягайло охарактеризував латинським словом *applicare*.

Як відомо, юридичні державні відносини Литви з Польщею були вперше визначені у Кревській унії 1386 р., саме цим лаконічним і загальним словом *applicare*. Цей термін має багато значень — від союзу до з'єднання. Історики передають його по-різному: злучити, включити, приєднати і врешті анексувати. У великому латинському словнику подаються різні значення слова *applicare*, які можна використовувати в різні часи, і це дійсно робили литовці, а поляки респектували. І тому не дивно, що унія Польщі і Литви могла повністю зреалізуватися тільки через 183 роки у Любліні 1569 р. Польсько-Литовська держава існувала кілька століть переважно тому, що обидві сторони погоджувалися з рішенням кожної з них. Так ось уже за правління короля Владислава II Ягайла (1386–1434) Литва вибрала Великого князя Вітовта (Вітаутаса), який володарював у 1392–1430 рр. поряд із Ягайлом. З того зрозуміло, що Владислав II Ягайло не хотів усе відразу насильно змінювати, а прагнув, щоб ці взаємини розвивалися до взаєморозуміння обох сторін. Коли литовський великий князь і водночас володар Польщі Казимир Ягайло (Ягелончик) у 1492 р. помер, то Литва вибрала великим князем сина Казимира Ягайла Олександра (1492–1501), а поляки вибрали собі королем іншого сина короля Казимира – Яна Ольбрехта (1492–1501). У 1501 р. Олександр став польським королем, а литовським князем був обраний третій син Казимира – Сигізмунд I (1506–1549). Поляки ніколи не вважали литовську акцію зрадою, а великого князя литовського, який не був польським королем, – зрадником і не оголосили Литві війну, тим більше, не окупували її. Справа у тому, що кожна генерація по-іншому розуміла термін *applicare*. Литва кілька разів відділялася від Польщі й обирала свого великого князя литовського. Тільки коли німецький імператор Сигізмунд Люксембурзький у 1429 р. запропонував литовському князю Вітовту корону короля і призначив день коронації (8 вересня 1430 р.), послі не доїхали до Литви, бо поляки їх арештували, боячись, що коронація перекреслить відновлення литовсько-польського союзу. Врешті-решт виборний король Польщі і спадкоємний князь Литви Сигізмунд II Август (1529–1572) зумів передати розуміння терміна *applicare* в такий спосіб, що обидві сторони з тим погодилися. Так постало об'єднання Литовсько-Польської держави, в якому кожна з політичних одиниць зберегла свою автономію юридично оформленою реальною унією в Любліні 1569 р. Щоб не ускладнювати проблеми вибору володарів, Сигізмунд II Август зрікся престолу як

спадкоємний великий князь і вирішив, що тільки після його смерті всі ці титули мають бути передані новообраному королеві Польщі. На підставі Люблінської унії 1569 р. Литва і Польща мали спільного короля і спільний парламент, тобто сейм, у всіх інших справах Литва зберегла свою державну автономію: власну адміністрацію, військо, скарб, судочинство і законодавство. У випадку Польщі і Литви маємо так звану *реальну унію*, яка полягає в тому, що держава, яка об'єднується, втрачає свою суверенність, але залишає за собою повну автономію. Спільний володар, тобто польський король, ставав автоматично великим князем литовським, а не як раніше, коли Велике Литовське князівство було спадкоємне.

Персональна унія – це Швеція і Польща за часів Сигізмунда III Ваза, котрий був обраний королем Польщі у 1587 р., а коли у 1592 р. помер його батько, шведський король Ян III, він став спадкоємцем шведського престолу. Сигізмунд III Ваза володарював як шведський король у 1592–1604 рр., але протестантські шведи були не задоволені його католицизмом, і тому його детронізували; до кінця свого життя (1632 р.) він залишився польським королем. Його сини Владислав IV і Ян Казимир намагалися як спадкоємці свого батька здобути також шведський престол, але безуспішно. Отже, персональна унія була пов'язана тільки з особою володаря, а не з відповідними державами.

Наступна спроба такого об'єднання належала королю Англії Якову I Стюарту (1603–1625), котрий як Яків VI був водночас спадкоємним королем Шотландії (1567–1625), що уможливило об'єднання Шотландії з Англією в нову політичну одиницю – Великобританію. Тобто Яків I Стюарт намагався зробити із двох націй одну великобританську націю. У візії короля Якова I Стюарта Шотландія повинна була перейняти англійську мову і культуру, які були вищими. Саме Якову I належала організація першого перекладу Святого Письма на англійську мову – «*King James Bible*». Але, як не дивно, англійці не сприйняли цього плану, бо боялися, що їхню національну свідомість буде порушено, так що ідея Великобританії (*Great Britain*) відновилася тільки у 1707 р. парламентом Шотландії та Англії. В наш час Шотландія має свій парламент і стала окремою політичною одиницею, вже не Великобританії, а в системі *Unated Kingdom* (Об'єданого Королівства). З цього видно, що потрібен був певний час, щоб шотландці й англійці знайшли спільне рішення для свого об'єднання, яке ніколи не було анексією.

Помилка українських істориків, вважаємо, полягає в тому, що вони не звернули уваги на характер об'єднання в інших країнах і тим самим розглядали в ізоляції так званий Переяславський договір 1654 р. Можна висунути гіпотезу, що деякі дорадники Богдана Хмельницького, які були литовськими шляхтичами і панами, звернули увагу гетьмана на необхідність юридичного оформлення державних взаємин Війська Запорозького з Московським царством. Вони, мабуть, знали про *applicare* і подали Богдану Хмельницькому, що ця юридична формула врятувала Литву від інкорпорації. Це могло бути генезою пошуку інтелектуальними колами гетьмана Богдана Хмельницького формули «під високу руку», яка протилежно до московської формули «під руку» не означала інкорпорації, ось чому в моїй монографії детально розкривається різниця між формулами «під руку» і «під високу руку».

Українська формула «під високу руку» саме нагадує *applicare*, бо забезпечує автономію і не допускає інкорпорації. Коли об'єднуються дві незалежні держави, тривалий час існує теоретична нечіткість в особливостях їхнього об'єднання. Якщо розглядати процес об'єднання держави Військо Запорозьке (Україна) з Московським царством (Росія), то обидві країни мали різні традиції, культуру, політичну структуру, зокрема Україна – традиції секулярної політичної культури західноєвропейського типу в польській редакції. Проблема полягає в тому, що Московське царство було патримоніальною державою до-секулярного типу, тому не могло респектувати вимоги української сторони. Інша проблема, що у XVII ст. ще не існувало концепції національної держави, а було тільки розуміння династичного володіння. На жаль, усі ці складні проблеми, які мали бути розв'язані впродовж певного часу, насильно обмежив так званий Переяславський договір 1654 р. Цей договір із самого початку не був узгоджений обома сторонами. Московська сторона не брала до уваги розуміння української формули «під високу руку», яка означала протекторат. Московське царство вперто інтерпретувало формулу «під високу руку» як «службу» або «під руку», тобто підданство, на яке українська сторона ніколи не могла погодитися. Тільки виконання українських вимог дозволило б позитивно вирішити політичне

об'єднання в тій чи іншій формі. Для нормального об'єднання потрібен був час і респект до рішень однієї і другої сторони без насильства. Дуже шкода, що чіткого розуміння формули «під високу руку» для обох сторін не існувало з огляду на незрілість московської сторони. Московська держава ніяк не могла відійти від свого досекулярного погляду на світ (у світі можливий тільки один православний цар) і провадила в життя свої рішення насильством, починаючи з релігійно-церемоніального акту, Переяславської Ради 8 січня 1654 р., і після юридичного укладення так званого Переяславського договору в березні 1654 р. це були два світи, які не розуміли один одного. Зокрема, Богдан Хмельницький, йдучи на Чигиринсько-Московський договір 1654 р., не знав досвіду діяльності інституції московських воєвод, а розумів тільки досвід діяльності польських воєвод в Україні, який був цілком протилежний, і це викликало проблеми в Україні. Тому ідея об'єднання двох держав таким чином, щоб обидві зберегли свої економічні, політичні, культурні структури, у патримоніальній Московській державі була неможлива. Очевидно, силові прийоми прийняття державних рішень із боку московської сторони призвели до остаточного оформлення України як окремої політичної одиниці, яка не могла бути інкорпорована до Московської держави. Власне, ось чому об'єднання в одну політичну цілісність не відбулося. Польський король Владислав II Ягайло проблему об'єднання розумів так, що силою це зробити не можна, – чого не міг збагнути московський цар Олексій Михайлович. Московська держава не прислуховувалася до вимог України, тому під час російського володіння Україною вибухали протиперські повстання. Не випадково російський імператор Петро I усіх українських гетьманів називав зрадниками, бо вони не могли миритися з тим, що їх український народ позбавляють автономії.

Таким чином основою «Історії Русовъ» є проблема об'єднання двох рівних державних одиниць типу унії: 1) т.зв. Кревська унія 1389 р., в якій Литовське і Руське князівства заключили з Польщею договір про те, що об'єднуються рівний з рівними і свободний з свободними; 2) Люблинська унія 1569 р.; 3) Переяславська унія 1654 р.

На базі тих уній руси (українці) і їхні соціальні стани (бояри, міщани...) були незалежні. Русь (Україна) усе була незалежна, нікому не підлягала, тобто усі складні справи поладнували унією, а не війною.

В «Історії Русовъ» подані, стверджує у своїй доповіді професор Омелян Пріцак, типові просвітительські ідеї: свобода, притаманна для людства (с. 95, 96, 213); люди повинні діяти як здорово думаючі ества (с. 111); держави поладнають свої проблеми на базі міжнародних договорів, скріпленими міжнародними конгресами (с. 137–139, 148, 156, 204), якраз у роках 1814–1815 радив у Відні відомий конгрес! У минулому договори дотичні Малої Русі ратифікував (Габсбурзький) імператор (с. 204, 210).

Дуже важливо у закордонній політиці утримувати баланс політичних сил (с.122, знов ідеї Віденського Конгресу!).

Отже, є дві основні ідеї про авторів «Історії Русовъ». Одна – вона була написана після Віденського Конгресу 1815 р., бо там кілька разів підкреслюється проблема рівноваги сил і поладження спірних питань мирними міжнародними конгресами, як у Відні. Вчені подавали різні гіпотетичні дати, але щоб зрозуміти суть «Історії Русовъ» треба доходити до Віденського конгресу – отже це не може бути раніше 1815 року.

Друга ідея була, що Україна із своїми сусідами (Польща і Росія) укладала юридичні договори, які називалися «Пакта Конвента». Так, наприклад, «Пакта Конвента» були укладені поміж Україною і Польщею, коли Владислав II Ягайло (1386–1434) став королем Польщі. Пізніше «Пакта Конвента» були поміж Україною і Олексієм Михайловичем, царем Московської держави (1654 р.). Ці «Пакта Конвента» забезпечували Україні повну незалежність і статус союзника.

Крім того «Історія Русовъ» вживає такі терміни як «конституція» (с. 138), «нейтралітет» (с. 215), «природне право народів на свободу» (с. 139, 204); виступає проти «рабства» (с. 231).

В «Історії Русовъ» вперше вживається термін «нація» (с. 2, 3, 4, 59, 213, 230) – як політична одиниця до всіх народів, в т.ч. українців (Русов). На початку «Історії Русовъ» – це є Україна. Автори документу виступають проти назви Україна, а підтверджують стару назву Русь, бо московські державці незаконно взяли цю назву собі.

Просвітительські ідеї Західної Європи власне після Наполеонівських воєн дісталися до Російської імперії. Наслідком були таємні товариства і патріотичні гуртки, серед яких тут

треба назвати масонські ложі та гуртки, відомі пізніше під назвою «Декабристів». Поміж ними були, звичайно, тісні зв'язки. Якраз 1818 р. були засновані масонські ложі в Полтаві і Києві. Їх промотором був братанич відомого російського просвітителя Миколи Новикова, який був керівником канцелярії Малоросійського генерал-губернатора князя Рєпніна. Усі видатні діячі Малоросії, разом із своїм генерал-губернатором, стали членами Полтавської масонської ложі, між ними Іван Котляревський (її «оратор»), В. Лукашевич, В. Тарнавський, В. Капніст. Вони, (включно з князем М. Рєпніним) були також особисто пов'язані з декабристами. На думку професора О. Пріцака «Історія Русовъ» повстала, власне в тих кругах, де між 1818 та 1824 рр., і була твором колективної думки, типовим для таємних товариств (як це було у таємному товаристві «Декабристи» за часів Олександра І). Для прикладу вистачить назвати «Книги Битія українського народу», колективний твір Кирило-Мефодіївського товариства, де крім Миколи Костомарова брали участь ще низка авторів, таких як Гулак (визначний юрист, який студював у Ризі), частково був замішаний Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш. Тому не було одного оригіналу, але кожен член Кирило-Мефодіївського товариства, які брали участь у написанні твору «Історія Русовъ», мали свою копію, стверджує проф. О. Пріцак, і тому ці копії мають різниці між собою. На жаль, вони ніколи не були видані, а так опубліковані як «Критичне видання». Поштовхом була знаменна подія в Російській імперії: цар Олександр І у 1818 р. відкрив у Варшаві польський сейм у своїй функції як конституційний польський король. Слідуючи тим же шляхом князь Рєпнін (до речі бувший віце-король Саксонії) виголосив патріотичну промову в Полтаві на з'їзді малоросійського шляхетства. При нагоді згадаємо, що той же 1818 р. був стимулом до рішучої дії пізніших «Декабристів». Так як рік 1769 (кінцева подія в тексті «Історія Русовъ») подавав великі надії, рік 1818 здавалося повинен би бути передвісником великих перемін.

Для нової ситуації треба було мати «конституційну» документацію, все одно чи дійсну, чи фальсифіковану, про відвічну автономію і конституцію Малої Росії. Цікаво, що серед власників рукопису «Історія Русовъ» бачимо Іллю Тимковського, юриста та наукового політика, що був уславлений першою спробою систематизації законів Російської імперії (1801 р.). Можна теж згадати, що репрезентант клану Полетик, Михайло (бувший секретар імператриці Марії Федорівни), був філософом, що якраз у 1818 р. опублікував твір «*Essai philosophique sur l'homme, ses principaux rapports et sa destinées fondées sur l'expérience et la raison*» в німецькому місті Галле (центр філософії); друге видання того твору вийшло вже в Петербурзі у 1822 р.

Тепер тут є справа складна. Різні автори дослідники признавали автором «Історії Русовъ» того чи іншого діяча: наприклад, О. Безбородька (М. Возняк, П.Клепацький, М. Слабченко, А. Яковлів та ін.), братів Полетик (І. Борщак, В. Горленко, А. Єршов та ін.), Г. Полетика (М. Василенко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Іконников та ін.), В. і О. Ханенків (О. Оглоблин) і т.д. І дійсно в тексті «Історії Русовъ» можна було знайти думки кожного з них. Це привело професора Омеляна Пріцака до переконання, що «Історія Русовъ» не мала одного автора. Це пам'ятка таємного товариства Російської імперії 30-х років ХІХ ст. в якій брали участь більше чим 10 співробітників і кожен з них дістав один примірник на блакитному папері. Тут треба підкреслити, що кожен член того таємного товариства мав якусь спеціальність: політик, військовий діяч, історик і т.д. І тому повстав такий складний мішаний текст без одного автора. Історики не бачили цього тому, що не підходили до «Історії Русовъ» із новітньої методології представників французької історичної школи «Анналів», зокрема Марка Блока. Передумова у цій справі – це добре знання епохи і її діячів на даній території. З точки зору вивчення епохи у європейських народів – це була епоха таємних товариств як то в Російській імперії – «Декабристів», в Італії – «Карбонаріїв». Важливе в «Історії Русовъ» – є різні перспективи. З однієї сторони перспектива України чи русина з України, а з другої – українця з Санкт-Петербургу. Крім того, як ми вже переконалися, у написанні твору брали участь професіонали, що добре розумілися на міжнародному праві і добре знали усі обставини Віденського Конгресу 1815 р. Написано «Історію Русовъ» членами таємних товариств на території України і російських столиць Санкт-Петербургу і Москви.

На базі оцих роздумів професор Омелян Пріцак у своїй доповіді висунув гіпотезу, що «Історія Русовъ» була написана поміж 1818 та 1824 роками. Це заразом дати основних рукописів «Історії Русовъ», написаних членами таємних гуртків провідних кіл Малої

Росії, із доручення – або й за участю генерал-губернатора кн. М. Рєпніна. Твір ніколи не мав «автографу», а відразу з'явився у невеликій кількості рукописних копій, зроблених для учасників з мотивів конспірації. Питання, хто з учасників був літературним редактором «Історії Русовъ» чекає ще спеціального дослідження.

Джерела та література:

1. *Возняк М.С.* Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика: «Історія русов у науці і літературі». – Львів, 1939.
2. *Оглоблин О.* Вступна стаття // «Історія Русів». – Нью-Йорк, 1956.
3. *Оглоблин О.* Списки «Історії Русів» // Науковий збірник Українського Вільного Університету: Ювілейне видання, т. 6. – Мюнхен, 1956. – С. 167–180.
4. *Марченко М.* Українська історіографія. – Київ, 1959. – С. 102–127.
5. *Шевельов Ю.* «Історія Русов» очима мовознавця. В кн.: Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина (науковий збірник УВАН, т.3). – Нью-Йорк, 1977. – С.465–482.
6. *Крупницький В.* Beitrage zur Ideologie der Geschichte der Reussen (Istoriija Rusov). – Berlin, 1945.
7. *Borschak ilie.* La Lgende historique de l'Ukraine – Istoriija Rusov. – Paris, 1949.
8. *Yakovliv A.* «Istoriya Rusov» and its author. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.». – New York, 1953, vol.3, № 2, pp.620–669.
9. *Ohloblyn O.* «Were was "Istoriya Rusov" written?» The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.». – New York, 1953, vol.3, № 2, pp.670–695.
10. *Stefan Kozak.* U rydel romantyzmu i nowoytnej myli społecznej na Ukraine. – Wroclaw-Warszawa, 1978.
11. *Прицак О.* Історія Русов. Доповідь виголошена в УНІГУ на семінарі у грудні 1979 р. Зберігається в архіві УНІГУ.
12. *Прицак О.* У «РАІУУЕТ РЬСИМУ» у другому томі ювілейного збірника на честь Галіля Інальчика: Trois leçons sur l'histoire du Grand Duché de Lithuanie – Ruthénie (avec l'Ukraine) jusqu'en en 1569 // Journal of Turkish Studies. Cambridge, Istanbul, 1987, № 11, pp.105–121 (про *applicare*).
13. *Прицак Л.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. – Харків, 2003. – С.203–207 (про проблему об'єднання двох держав у системі досвіду всесвітньої історії). *Сторінки «Історії Русовъ» цитуються тут за виданням О. Бодяньського: Історія Русовъ или Малой Россіи Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣларусскаго, опублікованого у Москві (1846 р.) в «Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете».*